

Analysis of the Literary Discourse of the Hereafter Verses in Surah al-Dukhān with Emphasis on Textual Context and Context of Situation

Original Article

Received: 2024/10/20

Accepted: 2025/07/09

Seyed Mohammad Mirhoseini¹, Hosein Shirafkan², Fatemeh Alsadat Arfa^{3*}

1. Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

2. Department of Arabic Language and Literature, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

3. Department of comparative interpretation, Kosar Islamic Science Education Complex, Tehran, Iran.

How to cite this article:

Mirhoseini, Seyed Mohammad, Shirafkan, Hosein and Arfa', Fatemeh Alsadat, 2025, "Analysis of the Literary Discourse of the Hereafter Verses in Surah al-Dukhān with Emphasis on Textual Context and Context of Situation", *Arabic Literature Criticism*, 16, 1 (30): pp. 122-141.

EXTENDED ABSTRACT

Statement of the Problem and Objective: Discourse analysis is a contemporary approach in linguistics and literary criticism (in Persian often termed *sokhan-kāvī* or *tahlīl-e kalām*) that does not confine itself to lexical items as the sole means of explicating textual meaning; rather, it integrates extra-textual factors, notably the context of situation. In literary discourse analysis, textual structures are examined in conjunction with their situational context, and interpretation outside this context is considered inadequate. Applying discourse analysis to Qur'anic passages reveals how literary devices interact with context to generate coherence between textual form and situational demands, thereby deepening comprehension of latent semantic layers and the speaker's intent. Concepts proximate to "context of situation" in the Islamic scholarly tradition include *siyāq* (co-text/context), *qarīnah* (contextual cue/indicator), and *moqtazā-ye hāl* (exigencies of the circumstance). In Qur'anic studies, these map onto *siyāq-e maqāmi* (situational/external context) and *qarā'in-e mottašil-e ghayr-laḏẓī* (connected non-verbal indicators), encompassing the circumstances of revelation, the characteristics of speaker and audience, and the occasion of utterance. The Qur'an's eloquence—long recognized for its multiple dimensions of *i'jāz* (miraculousness)—lies in tailoring expression to context and marshalling linguistic resources to convey divine intent with precision. Yet many studies have focused chiefly on traditional rhetoric while underexamining the systematic relation between linguistic structure and situational context. Surah al-Dukhān, a Meccan chapter revealed amid the specific social, political, and cultural conditions of the ninth and tenth years of the Prophetic mission, exhibits a distinctive textual configuration in its verses on the Hereafter (*al-Ma'ād*). This configuration amplifies the message's persuasive force. The present study analyzes these verses to elucidate the interplay between textual context and context of situation.

Methodology: Using a descriptive-analytical design and drawing on documentary and library sources, this study examines the Hereafter verses of Surah al-Dukhān through the lens of literary discourse analysis. Building on Islamic scholarly treatments of situational context in the Qur'an, it analyzes both the textual context and the context of situation and uncovers their interrelations, with the aim of demonstrating how their harmony and cohesion enhance message transmission to the audience.

Discussion and Analysis: Surah al-Dukhān was revealed during the Prophet's public proclamation, in a milieu where the Meccan polytheists, having rejected the Qur'an's revelatory message, adopted an antagonistic posture. They not only refused belief themselves but also impeded dissemination of the divine message. Reports from the closing years of the Prophet's mission attest to heightened insolence, mockery, and disrespect toward the Prophet (pbuh), alongside denial of the Hereafter and skepticism about the Qur'an's divine origin. Within this situational context, the Hereafter verses speak with clarity about life after death, the primacy of the otherworldly life, human immortality, and they vividly depict scenes of Resurrection. At the level of textual structure—following a three-tier model (phonological/phonetic, syntactic, semantic)—a tight fit between text and situation emerges. Phonologically, the Qur'an exploits verse-endings (*ḥawāṣil*), letter qualities (*ṣifāt al-hurūf*), and patterned repetition of sounds and words to draw attention and arouse affect. Syntactically, extensive use of emphatic constructions and a calibrated mix of declaratives and performatives (injunctive/optative forms) serve the communicative aims of proving resurrection, reproaching opponents, and refuting their claims, doubts, and denials—features that mirror an audience disposed to reject the Hereafter. Semantically, through imagery (simile), figurative transfer (metonymy/synecdoche, *majāz*), and contrast (*taḏād*), the text renders punishments and blessings of the afterlife with concreteness and rhetorical economy, immersing the audience while conveying maximal meaning with minimal wording.

Findings: The findings show that the denial of the Hereafter and opposition of the Meccan polytheists constituted a decisive situational backdrop shaping the surah's divine discourse. In Surah al-Dukhān, God mobilizes the Qur'an's linguistic and rhetorical resources to substantiate the epistemic foundations of the Hereafter, while issuing stern warnings of worldly and otherworldly consequences for obstinacy, enmity, and persistent denial. The surah delineates the ultimate destinies of deniers and the pious in the afterlife. Analyzing the systematic correlation between textual context and context of situation clarifies the surah's overarching communicative objective: to transform and rectify beliefs regarding the Hereafter and to admonish hostile polytheists about the grave consequences of doubting and denying resurrection.

Keywords: literary discourse analysis; textual context; context of situation; Surah al-Dukhān; Hereafter verses (al-Ma'ād).

*corresponding Author Email Address: f.arfa@isu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237300.1350

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٠٣/٠٧/٢٩

تاريخ القبول: ١٤٠٤/٠٤/١٨

سيد محمد ميرحسيني^١، حسين شيرافكن^٢، فاطمه السادات ارفع^{٣*}

تحليل الخطاب الأدبي لآيات المعاد من سورة الدخان مع التركيز على سياق النص وسياق الموقف

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: التحليل الخطابي بوصفه مدخلاً من المداخل الحديثة في حقل اللسانيات والنقد الأدبي المعاصر، يعرف في اللغة الفارسية بعناوين من قبيل «تحليل الكلام» أو «سخن كاوي». لا يقتصر هذا المدخل على العناصر اللفظية للجملة بوصفها الأدوات الأساسية لتفسير مقاصد النص، بل يأخذ في الاعتبار العوامل فوق النصية، بما في السياق الموقف. في التحليل الخطابي الأدبي، يُحلّل سياق النص في ارتباط مع سياقه الموقف، ولا يُعتمد بإمكانية تحليله ودراسته خارج هذا السياق. يتناول التحليل الخطابي الأدبي في آيات القرآن الكريم، تحليل السور من خلال الكشف عن العلاقة بين الأدوات الأدبية والسياق الموقف، مُبيّناً الانسجام والتلاحم بين سياق النص والموقف في إيلاغ الرسالة إلى المخاطب. يسهم هذا المدخل إسهاماً بارزاً في فهم أفضل للطبقات المعنوية الخفية والوصول إلى فهم أعمق لمراد المتكلم. ومن المفاهيم القريبة من مفهوم السياق الموقف عند علماء الإسلام، مفاهيم «السياق»، و«القرينة»، و«مقتضى الحال». في علوم القرآن والتفسير، يعرف هذا السياق بـ «السياق المقامي» أو «الخارجي»، و«القران المتصلة غير اللفظية»، والتي تشمل فضاء نزول الآيات، وخصائص المتكلم والمخاطب. إن ذروة فصاحة القرآن الكريم - من ناحية وجوه إعجازه المتعددة كانت موضع اهتمام المفسرين والمفسرين على الدوام - هي مناسبة الكلام لموقف الخطاب، والاستخدام المتناغم لجميع الأدوات اللغوية في نقل المقاصد الإلهية بدقة. إلا أن كثيراً من المفكرين تناولوا بعض جوانب سياق النص القرآني، كالبلاغة التقليدية؛ ولم يدرسوا العلاقة النظامية بين سياق اللغوية وسياق موقف الآيات دراسة شاملة ومنهجية. ومن سور القرآن، فإن سورة الدخان تتمتع بخصائص السور المكية. وقد نزلت في ظروف اجتماعية وسياسية وثقافية خاصة في السنة التاسعة والعاشر من البعثة. إلى هذا الموقف الخاص، فإنها تتمتع بسياق نصي متميز في آيات المعاد. وقد استُخدمت هذه الخاصية لتعزيز تأثير الرسالة ونقلها إلى المخاطب.

المنهجية: تناول البحث باعتماده المنهج الوصفي - التحليلي، والاعتماد على جمع البيانات بالطريقة الوثائقية والمكتبية. تحليل آيات المعاد في سورة الدخان من منظور نظرية التحليل الخطابي الأدبي. تسعى هذه الدراسة مستفيدة من منطلق المفكرين الإسلاميين في حقل عناصر السياق الموقف في القرآن، إلى تحليل سياق الموقف وسياق النص لآيات المعاد في سورة الدخان، والكشف عن العلاقة بينهما، وذلك لتبيين الانسجام والتلاحم بين سياق النص والموقف في إيلاغ الرسالة إلى المخاطب.

المناقشة والتحليل: نزلت سورة الدخان في فترة الدعوة الجهرية للنبي، وفي فضاء اتخذ فيه مشركو مكة مع تجاهلهم لمعارف الوحي للإسلام منهجاً عدائياً. فهم لم يمتنعوا عن قبول القرآن فحسب، بل استخدموا طرقاً مختلفة لمنع وصول الرسالة الإلهية إلى جماهير الناس. تقوم القضايا التاريخية من السنوات الأخيرة من بعثة النبي، بإظهار ذروة الوقاحة والاستهزاء وعدم الاحترام من قبل المشركين تجاه النبي (صلى الله عليه وآله). والمشهد البارز لهذه الفترة هو المعارضة لتعاليم الوحي، والشك في المنشأ الوحياني للقرآن، والإنكار الصريح للمعاد. في مثل هذا السياق الموقف، يتناول محتوى آيات المعاد صراحة الحياة بعد الموت، وأصالة الحياة الآخروية، وخلود الإنسان، ويصور مشاهد القيامة. في تحليل سياق النص، ووفقاً للنموذج ثلاثي المستويات: الصوتي، والنحوي، والدلالي، يُلاحظ الانسجام والتلاحم بين سياق النص وسياق الموقف. على المستوى الصوتي، يستخدم الإيقاع الناشئ عن فواصل الآيات، وصفات الحروف، وتكرار الحروف والكلمات في الآيات. لجذب انتباه المخاطب وتحفيزه عاطفياً، على المستوى النحوي، يعمل الاستخدام الواسع لأسلوب التأكيد، والجمل الخبرية والإنشائية المناسبة للسياق الموقف، على تثبيت المفاهيم المرادة للمتكلم. كإثبات البعث والقيامة، وتوبيخ المخالفين، وردّ ادعاءاتهم وشكهم وإنكارهم. هذه الخصائص النحوية هي انعكاس مباشر لموقف المخاطبين الذين لم يكونوا مؤمنين بالمعاد وكانوا ينكرونه. على المستوى الدلالي، يجسّد القرآن، باستخدام التصوير من خلال التشبيه، والمجاز، والتضاد، العدايات والنعم الآخروية بشكل ملموس وتأثيري، يضع المخاطب كلياً في ذلك الفضاء، وينقل أقصى المعاني بأقل الألفاظ.

الاستناد إلى هذا المقال:

ميرحسيني، سيد محمد، شيرافكن، حسين و ارفع، فاطمه السادات، ربيع وصيف ١٤٠٤ش، «تحليل الخطاب الأدبي لآيات المعاد من سورة الدخان مع التركيز على سياق النص وسياق الموقف»، دراسات في نقد الأدب العربي، العدد (٣٠)، السنة ١٦، صص ١٢٢-١٤١.

الإنجازات: تظهر نتائج البحث بأن إنكار المعاد ومعارضة مشركي مكة للنبي، بوصفه سياقاً موقفياً، لعب دوراً محدداً في تشكيل الخطاب الإلهي لهذه السورة. في سورة الدخان، تعامل الله تعالى مع القضية الجهرية للبعث من خلال توظيف إمكانات اللغة والبلاغة القرآنية على ثلاثة مستويات: الصوتي، والنحوي، والدلالي، لتأكيد الأسس المعرفية للإيمان بالحياة الآخرة. وفي مقابل ذلك، ينذر الله تعالى المعاندين من المشركين، بسبب لجأتهم وعنادهم وإنكارهم المستمر بعقوبات دنوية وأخروية، ويصور مصير كل من المنكرين والمتقين في عالم الآخرة. ويُظهر تحليل العلاقة المنهجية بين سياق النص (البنية الداخلية) وسياق الموقف (الظروف المحيطة) في سورة الدخان الهدف النهائي للخطاب بشكل جلي، ألا وهو تغيير وتصحيح الأفكار والمعتقدات الخاطئة حول المعاد، وتحذير المشركين المعاندين من عواقب الشك والإنكار في البعث والنشور.

الكلمات المفتاحية: تحليل الخطاب الأدبي، السياق النصي، السياق الموقف، سورة الدخان، آيات المعاد.

*corresponding Author Email Address: f.arfa@isu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237300.1350

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸

تحلیل گفتمان ادبی آیات معاد سوره دخان با تأکید بر بافت متن و بافت موقعیت

سید محمد میرحسینی^۱، حسین شیرافکن^۲، فاطمه السادات ارفع^{۳*}

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: تحلیل گفتمان یکی از رویکردهای نوین در حوزه زبان‌شناسی و نقد ادبی معاصر به‌شمار می‌آید که در زبان فارسی تحت‌عنوانی چون سخن‌کاوی یا تحلیل کلام شناخته می‌شود. این رویکرد به عناصر لغوی جمله به‌عنوان اساسی‌ترین ابزار تشریح مضامین متن انکفا نمی‌کند، بلکه عوامل فرامتنی از جمله بافت موقعیت را مدنظر قرار می‌دهد. در تحلیل گفتمان ادبی، ساختارهای متن در پیوند با بافت موقعیت آن تحلیل می‌شود و تحلیل و بررسی آنها خارج از این بافت امکان‌پذیر نیست. تحلیل گفتمان ادبی در آیات قرآن با کشف ارتباط بین ابزارهای ادبی و بافت موقعیت به تجزیه و تحلیل سوره‌ها می‌پردازد و هماهنگی و انسجام بافت متن و موقعیت را در انتقال پیام به مخاطب تبیین می‌کند. این رویکرد به درک بهتر لایه‌های پنهان معنایی و نبل به فهمی عمیق‌تر از مراد گوینده کمک شایانی می‌کند. از جمله مفاهیم نزدیک به مفهوم بافت موقعیت نزد دانشمندان اسلامی مفاهیم سیاق، قرینه و مقتضای حال است؛ در علوم قرآنی و تفسیری، این بافت با عنوان سیاق مقامی یا بیرونی و قرائن متصل غیرلفظی شناخته می‌شود که شامل فضای نزول آیات، ویژگی‌های متکلم و مخاطب است. اوج فصاحت قرآن کریم، که به‌دلیل جنبه‌های اعجاز متعددش همواره مورد توجه اندیشمندان و مفسران بوده، تناسب سخن با موقعیت کلام و به‌کارگیری هماهنگ همه ابزارهای زبانی در جهت انتقال دقیق مقاصد الهی است، اما بسیاری از اندیشمندان فقط به برخی جنبه‌های ساختارهای متنی قرآن مانند بلاغت سنتی پرداخته‌اند و ارتباط نظام‌مند میان ساختارهای زبانی و بافت موقعیت آیات را به‌طور جامع و روشمند بررسی نکرده‌اند. میان سوره‌های قرآن، سوره دخان از ویژگی‌های سوره‌های مکی برخوردار است و در بستر اوضاع خاص اجتماعی، سیاسی و فرهنگی سال‌های نهم و دهم بعثت نازل شده است؛ به‌دلیل این موقعیت خاص، از بافت متنی ویژه‌ای در آیات معاد بهره می‌برد. این ویژگی در جهت تقویت تأثیر پیام و انتقال آن به مخاطب به‌کار رفته است.

روش‌شناسی: پژوهش حاضر با اتخاذ روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر گردآوری داده‌ها به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای به واکاوی آیات معاد سوره دخان از منظر نظریه تحلیل گفتمان ادبی پرداخته است. این تحقیق با بهره‌گیری از رویکرد اندیشمندان اسلامی در حوزه مؤلفه‌های بافت موقعیت در قرآن درصدد تجزیه و تحلیل بافت موقعیت و بافت متن آیات معاد سوره دخان و کشف ارتباط بین آن دو بوده تا هماهنگی و انسجام بافت متن و موقعیت در انتقال پیام به مخاطب را تبیین کند.

بحث و تحلیل: سوره دخان در دوره دعوت آشکار پیامبر و در فضایی نازل گردید که مشرکان مکه با اعراض از معارف وحیانی اسلام رویکردی معاندانه پیش گرفته بودند. آنان نه تنها خود از پذیرش قرآن سرباز می‌زدند، بلکه با بهره‌مندی از شیوه‌های مختلف، مانع رسیدن پیام الهی به توده‌های مردم می‌شدند. گزاره‌های تاریخی از سال‌های پایانی بعثت پیامبر حاکی از اوج گستاخی، استهزاء و بی‌احترامی مشرکان به ساحت پیامبر (صلی الله علیه وآله) است. ویژگی بارز این دوره مخالفت با آموزه‌های وحیانی، تردید در منشأ وحیانی قرآن و انکار صریح معاد است. در چنین بافت موقعیتی، محتوای آیات معاد با صراحت به زندگی پس از مرگ، اصالت حیات اخروی و جاودانگی انسان می‌پردازد و صحنه‌های قیامت را ترسیم می‌کند. در تحلیل بافت ساختاری متن، مطابق الگوی سه سطحی آوایی، نحوی و دلالتی هماهنگی و انسجام بین بافت متن و بافت موقعیت مشاهده می‌گردد. در سطح آوایی، موسیقی ناشی از فواصل آیات، صفات حروف، تکرار حروف و کلمات در آیات، در جهت جلب توجه مخاطب و تحریک عاطفی او به‌کار گرفته می‌شود. در سطح نحوی، کاربرد گسترده اسلوب تأکید و جملات خبری و انشایی متناسب با بافت موقعیت در خدمت تثبیت مفاهیم مدنظر گوینده چون اثبات بعث و قیامت، توبیح مخالفان و رد ادعاهای تردید و انکارشان است. این ویژگی‌های نحوی بازنات مستقیمی از موقعیت مخاطبانی است که باورمند به معاد نبوده و در مقام انکار آن برمی‌آمدند. قرآن در سطح دلالتی با بهره‌گیری از تصویرپردازی از طریق تشبیه، مجاز و تضاد، عذاب‌ها و نعمت اخروی را به‌گونه‌ای عینی و تأثیرگذار مجسم می‌سازد که مخاطب را کاملاً در آن فضا قرار داده و، با کمترین الفاظ، حداکثر معنا را انتقال می‌دهد.

دستاوردها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انکار معاد و مخالفت مشرکان مکه با پیامبر به‌عنوان بافت موقعیت نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری گفتمان الهی این سوره داشته است. خداوند متعال در سوره دخان با ظرفیت‌های زبانی و بلاغی به اثبات بنیادهای معرفتی معاد پرداخته و نسبت به پیامدهای دنیوی و اخروی لجاجت، عناد و انکار مستمر مخالفان به عذاب‌های دنیوی و اخروی انداز داده و جایگاه منکران و متقیان را در عالم آخرت به تصویر می‌کشد. تحلیل ارتباط نظام‌مند بافت متن و بافت موقعیت در سوره دخان هدف غایی گفتمان سوره را به‌روشنی آشکار می‌سازد که همان تغییر و اصلاح اندیشه‌ها و باورها در حوزه معاد و هشدار به مشرکان معاند نسبت به عواقب تردید و انکار معاد است.

واژگان کلیدی: تحلیل گفتمان ادبی، بافت متن، بافت موقعیت، سوره دخان، آیات معاد.

۱. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.
۲. گروه زبان و ادبیات عرب، جامعه المصطفی (ص) العالمية، قم، ایران.
۳. گروه تفسیر تطبیقی، مجتمع آموزش علوم اسلامی کوثر، تهران، ایران.

استناد به این مقاله: میرحسینی،

سید محمد، شیرافکن، حسین و ارفع، فاطمه السادات، بهار و تابستان ۱۴۰۴ ش، «تحلیل گفتمان ادبی آیات معاد سوره دخان با تأکید بر بافت متن و بافت موقعیت»، پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۱ (پیاپی ۳۰)، س ۱۶، صص ۱۲۲-۱۴۱.

*corresponding Author Email Address: f.arfa@isu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237300.1350

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. بیان مسئله

از روش‌های مؤثر در بررسی متون، تحلیل گفتمان است که با استفاده از بافت متن و موقعیت به پژوهشگر یاری می‌رساند تا به هدف اصلی گفتمان دست یابد. «تحلیل گفتمان یکی از مباحث زبان‌شناسی جدید در حوزه نقد ادبی معاصر است که نخستین بار در ۱۹۵۲م در مقاله‌ای از زلیک هریس به کار رفته است» (عضدانلو، ۱۳۸۰ش: ۹۰). نکته قابل توجه این است که «در تحلیل گفتمان تنها با عناصر لغوی تشکیل دهنده جمله به عنوان عمده‌ترین مبنای تشریح معنا یعنی زمینه متن سروکار نداریم، بلکه فراتر از آن به عوامل بیرون از متن، یعنی بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی و جز اینها توجه داریم» (فرکلاف، ۱۳۷۹ش: ۸).

تحلیل گفتمان ادبی، که بحث درباره آن و ارتباطش با نقد از ابتدای قرن بیستم در رأس تلاش‌های پژوهشگران قرار گرفت (شرشار، ۲۰۰۶م: ۲۶)، «گفتمانی نقدی است که آثار ادبی و هنری را به منظور بیان زیبایی‌ها، تصویرگری‌ها و روش‌های آن و تأثیر بر خواننده و برانگیختن احساس وی و میزان ابداع و نوآوری‌ها از جانب ادیب و هنرمند تحلیل می‌کند» (حنفی، ۱۹۹۸م: ۲۴).

تحلیل گفتمان ادبی به بررسی متون از جنبه ساختارهای زبانی و بافت متن و هماهنگی آن‌ها با بافت موقعیت می‌پردازد. بافت متن «چگونگی قرار گرفتن یک عنصر زبانی در یک متن است؛ اینکه جملات قبل و بعد آن چه تأثیری در تبلور صوری و معنایی آن دارد» (تاجیک، ۱۳۷۹ش: ۲۴) و بافت موقعیت عبارت است از «زمینه و شرایطی که سخن در آن جریان یافته است. در واقع بافت موقعیت بررسی معنا در بافتی است که زبان در آن بافت به کار رفته است» (سیدی، ۱۳۹۰ش: ۱۱۸). در این بافت که به آن بافت غیرزبانی هم گفته می‌شود، بررسی متن در چهارچوب موقعیتی که متن در آن تولید شده است، صورت می‌گیرد. «بافت‌گرایان بر این باورند که هیچ متنی بدون زمینه پدید نمی‌آید، بنابراین فهم متن مبتنی بر فهم زمینه‌ها و موقعیت‌هایی است که آن متن با تأثیرپذیری از آنها نوشته شده است» (سیدی، ۱۴۰۱ش: ۲۶). بافت موقعیت، در کنار بافت متن، تحلیل گفتمانی از متن و درک صحیحی از مضمون و مقصود اصلی نویسنده ارائه می‌دهد.

قرآن کریم به دلیل جنبه‌های اعجاز متعددش در ابعاد مختلف همواره مورد بررسی و تحلیل اندیشمندان و مفسران بوده است. اوج فصاحت قرآن در جایی است که، با توجه به موقعیت کلام، بهترین سخن را متناسب با آن جایگاه بیان می‌کند و تمام ابزارهای متنی همسو با بافت موقعیت به کار می‌آید تا، به بهترین وجه ممکن، هدف و قصد متکلم را به مخاطب برساند، اما بسیاری از تحلیلگران اغلب تنها به برخی ابعاد ساختارهای متنی قرآن همچون بلاغت سنتی پرداخته‌اند و ارتباط میان این ساختارها و موقعیت بیان کلام الهی را به طور کامل و روشمند آشکار نساخته‌اند. از میان سوره‌های قرآن، سوره دخان که خصوصیات سوره‌های مکی را داراست و در بستر شرایط خاص اجتماعی، سیاسی و فرهنگی سال‌های نهم و دهم هجری نازل شده است، به دلیل این موقعیت خاص، از بافت متنی ویژه‌ای در آیات معاد برخوردار است که برای انتقال پیام آیات و تأثیر بر مخاطب ضرورت داشته است. از این رو، تحقیق حاضر در صدد است به روش توصیفی-تحلیلی و اسناد کتابخانه‌ای از منظر تحلیل گفتمان ادبی به تحلیل آیات معاد سوره دخان پرداخته و به این پرسش پاسخ دهد که ساختارهای بافت متن و بافت موقعیت در آیات معاد سوره دخان در راستای انتقال هدف سوره به مخاطب از چه تناسبی برخوردار است؟ لازم به ذکر است که، در تحلیل بافت متنی، دسته‌بندی پیشنهادی در کتاب بلاغة الخطاب و علم النص تألیف دکتر صلاح فضل ملاک قرار گرفته که

عبارت از سطح آوایی، سطح نحوی و سطح دلالی است (فضل، ۱۹۹۲: ۲۰۹-۲۱۹).

در زمینه سوره دخان پژوهش‌هایی صورت گرفته است که در ذیل به آن اشاره می‌گردد:

۱. «بررسی و تحلیل صور بیانی در سوره‌های دخان، جائیه، احقاف از سور حوامیم»، نوشته زینب رضازاده خادم در ۱۳۹۸ ش. در این پژوهش نقش تصاویر بیانی (انواع تشبیه، مجاز، استعاره و کنایه) در فهم و درک معانی آیات و اثرگذاری آنها در نفوس مخاطبین در سه سوره بررسی شده است.

۲. «تحلیل آوایی، واژگانی و نحوی قرآن کریم (سوره‌های زخرف، دخان، جائیه و احقاف)»، نوشته بهناز غریب در ۱۳۹۸ ش. این پژوهش بر پایه دانش سبک شناسی و طبق نظریات ساختارگرایی سوره‌های موردنظر را در سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی بررسی نموده است.

۳. «نکات بلاغی سور حوامیم و بررسی تفسیری آنها»، نوشته مهدی غفوری در ۱۳۹۵ ش. این پژوهش مواردی از وجوه بلاغی از جمله جناس، کنایه، التفات و ... را در سوره‌های حوامیم بیان کرده و پس از آن آیه موردنظر را همراه با ترجمه و تفسیر بلاغی در سوره‌های حوامیم مشخص کرده است.

در زمینه تحلیل گفتمان ادبی در قرآن و متون دینی نیز پژوهش‌هایی یافت گردید:

۱. پایان‌نامه «تحلیل گفتمان ادبی در جزء سی قرآن کریم با محوریت آیات قیامت»، نوشته سارا اسماعیلی در ۱۳۹۷ ش. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و از منظر تحلیل گفتمان ادبی به بررسی آیات جزء سی پرداخته و انسجام بافت متن در ساختارهای مختلف و بافت موقعیتی آن را تحلیل و تبیین می‌کند.

۲. مقاله «تحلیل خطبه غدیر به شیوه تحلیل خطابه ادبی»، نوشته آفرین زارع و طاهره طوبابی در ۱۳۹۰ ش. این مقاله پس از معرفی مختصر خطبه به تحلیل آن به روش تحلیل گفتمان ادبی پرداخته است. دستاورد پژوهش آن است که پیامبر اسلام جهت رسیدن به هدف موردنظر که همان جذب مخاطب، تأثیرگذاری بر او و متقاعد نمودن وی در مورد موضوع خطابه است؛ ابزار مختلفی به کار می‌برد. بنابراین به الفاظ، آوا، سبک و محتوا اهتمام ورزیده و همین امر سبب شده که خطبه غدیر با تمام شایستگی‌های ادبی موجود در آن و ویژگی‌های هنری در بلندترین جایگاه نثر فنی قرار گیرد.

وجه امتیاز پژوهش حاضر با سایر پژوهش‌ها بررسی سوره دخان از دریچه نظریه تحلیل گفتمان ادبی است که با نگاه بومی سازی و توجه به رویکرد اندیشمندان اسلامی در زمینه مؤلفه‌های بافت موقعیت در قرآن، با تجزیه و تحلیل بافت موقعیت و بافت متن آیات معاد سوره دخان، درصدد کشف ارتباط بین آن دو بوده و سعی در تبیین هماهنگی و انسجام بافت متن و موقعیت در انتقال پیام به مخاطب را دارد.

۲. تحلیل گفتمان ادبی سوره دخان

سوره دخان چهل و چهارمین سوره قرآن، در ترتیب مصحف، پس از سوره زخرف و پیش از سوره جائیه است. نام این سوره از آیه دوم آن گرفته شده که به معنای دود است. مقصود اصلی سوره «انذار مشرکان به دلیل تردید ایشان در حقانیت قرآن و انکار بعث

و نشور در قیامت است» (بقاعی، ۱۴۲۷ق، ج ۷: ۶۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۲۹). آهنگ سریع و آیات کوتاه و لحن کوبنده آن مؤید این انسجام موضوعی در سوره است (شحاته، ۱۹۷۶م: ۳۶۳).
با توجه به اینکه تعیین بافت موقعیت آیات معاد سوره دخان جهت تحلیل و بررسی بافت متن امری ضروری است، در ابتدا بافت موقعیت و مؤلفه‌های آن، سپس بافت متن در دو بخش محتوایی و ساختاری بررسی می‌گردد.

۱-۲. بافت موقعیت سوره دخان

از آنجا که در پژوهش‌های قرآنی نمی‌توان خود را از جریان علمی در جهان جدا دانست و از دیگر سو نمی‌توان رهیافت‌های غربی را نسنجیده بدون توجه به متن و بافت مقدس قرآن به کار گرفت، از این رو، شایسته است که این نظریه‌ها و رویکردها، متناسب با فرهنگ و بافت قرآن، بومی شوند. بومی سازی سبب می‌گردد بسیاری از نظریه‌هایی که برای فرهنگ و تمدن غربی طرح‌ریزی شده‌اند، با فرهنگ اسلامی - قرآنی متناسب شود. از جمله مفاهیم نزدیک به مفهوم بافت موقعیت نزد دانشمندان اسلامی، مفاهیم سیاق، قرینه و مقتضای حال است. در مباحث علوم قرآنی و تفسیری، بافت موقعیت با سیاق مقامی یا بیرونی و قرائن متصل غیرلفظی (مسعودی، ۱۳۹۶ش، ج ۱: ۲۰۱-۲۰۲) مشابهت دارد که عبارت از فضای نزول آیات، ویژگی‌های گوینده و مخاطب است. از این رو، بافت موقعیت و مؤلفه‌های آن در آیات معاد سوره دخان با رویکرد اندیشمندان اسلامی بررسی می‌گردد.

۱-۱-۲. فضای نزول

فضای نزول اصطلاحی قرآنی است که به شرایط جامعه نزول در ۲۳ سال نزول تدریجی قرآن اشاره دارد. «این موضوع امری مانند فرهنگ زمان نزول، سبب نزول، زمان و مکان نزول را در برمی‌گیرد» (رجبی، ۱۳۸۳ش: ۱۱۸).

۱-۱-۲-۱. فرهنگ زمان نزول

فرهنگ زمان نزول «آداب، سنن، عقاید، علوم، اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که در زمان نزول آیات کریمه بین مردم رواج داشته و بر محیط آنان حاکم بوده است» (بابایی و دیگران، ۱۳۷۹ش: ۱۵۷). سوره دخان در دوره دعوت آشکار پیامبر و در شرایطی نازل شده است که کفار اهل مکه از معارف و حیانی اسلام و قرآن اعراض کرده بودند، علاوه بر این اعراض، اوج بهانه‌جویی و عنادشان را هم در راستای ممانعت در رسیدن پیام قرآن به مردم انجام داده بودند. آنچه از حوادث و وقایع در سال‌های انتهایی بعثت پیامبر در مکه ملاحظه می‌گردد، گستاخی و بی‌احترامی مشرکان به ساحت پیامبر (صلی الله علیه و آله) است. چنانکه عمویش ابولهب خطاب به مردم مکه می‌گفت: «مبادا سخن وی را بشنوید، او از دین برگشته و دروغگو است» و قبایل عرب هم رسول خدا را آزرده می‌ساختند و می‌گفتند: «خویشان و نزدیکان تو را بهتر می‌شناسند که از تو پیروی نکرده‌اند» (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۱۶-۲۱۷؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق: ۳۰-۳۱؛ آیتی، ۱۳۶۹ش: ۱۷۵).

با وفات ابوطالب و خدیجه (علیهما السلام) در سال دهم بعثت (بلاذری، بی تا: ۲۳۶/۱)، دشمنان پیامبر جرئت بیشتری نسبت

به آزار ایشان پیدا کردند، تا آنجا که بر سر راه ایشان ایستاده و بر سر مبارکشان خاک و شکمبه گو سفند می ریختند. (ابن هشام، د.ت. ج ۱: ۴۱۵) وفات این دو بزرگوار برای پیامبر مصیبتی بزرگ بود، چنانکه خود می فرمودند: «تا روزی که ابوطالب وفات یافت، دست قریش از آزار من کوتاه بود» (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۱۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۴۲۹؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق: ۲۷). از این رو، رسول خدا در صدد استمداد از قبیله ثقیف، که در طائف سکونت داشت، برآمد و خواست که، با جلب نظر آنان، پشتیبان تازه‌ای برای پیشرفت اسلام به دست آورد. حال آنکه این قبیله نیز توجهی به دعوت پیامبر نداشته و ایشان را مورد آزار و اذیت قرار داده، دشنام و استهزاء کردند. (ابن هشام، د.ت. ج ۱: ۴۱۹؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۱۲؛ طبری، د.ت. ج ۲: ۸۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۳۸۹-۳۹۰) مخالفت، استهزاء، تردید در وحی و قرآن و انکار معاد از ویژگی‌های بارز مشرکان آن زمان است؛ آنان به شدت بر کفر خود و بر آزار پیامبر و مؤمنان اصرار می ورزیدند.

۲-۱-۱-۲. سبب نزول

سبب نزول آیات با بیان حوادث جزئی، که منجر به نزول آیات یک سوره شده‌اند، اندک‌اندک فضای نزول سوره را در ذهن مفسر ترسیم می‌کنند. «سبب نزول حوادثی است که در عصر پیامبر در محدوده حجاز یا خارج آن رخ داده و زمینه‌ساز نزول یک یا چند آیه از آیات قرآن کریم بوده است» (سیوطی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۵۹).

آنچه از سبب نزول آیات سوره دخان در تفاسیر و کتب اسباب نزول یافت می‌گردد، در آیات ۴۳ و ۴۴ و ۴۹ است که سبب نزول را در مورد ابوجهل بیان کرده‌اند. او عذاب زقوم را به تمسخر گرفته بود و خود را عزیزترین و کریم‌ترین سرزمین مکه می‌دانست. در سبب نزول آیه ۴۳ و ۴۴ آمده است که «ابوجهل مقداری خرما و سرشیر با خود آورده و می‌گفت، "ترقموا" و منظور این بود که این همان زقومی است که محمد به تو وسط آن به شما وعده عذاب داده است، سپس این آیات نازل گردید» (قمی، ۱۳۶۱ش، ج ۲: ۲۹۳؛ العک، ۱۴۲۴ق: ۳۱۰). در سبب نزول آیه ۴۹ بیان شده است که ابوجهل می‌گفت: «محمد مرا می‌ترساند؟ به خدا قسم که من عزیز و کریمم» (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶۸). در تفاسیر با تفاوت‌هایی در تعابیر، به سبب نزول آیه در خصوص ابوجهل اشاره شده است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶: ۲۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳: ۱۳۲). در حدیثی آمده است که روزی پیامبر گرامی اسلام دست ابوجهل را گرفت و فرمود: «منتظر باش ابوجهل! منتظر باش!» ابوجهل ناراحت شد و دست خود را کشید و گفت: «مرا به چه چیز تهدید می‌کنی؟ نه تو و نه صاحبیت (خدا) قادر نیستید با من کاری کنید. در سراسر سرزمین مکه من از همه نیرومندتر و گرامی‌ترم» و آیه نازل شد (مراغی، د.ت. ج ۲۵: ۱۳۵).

۳-۱-۱-۲. زمان و مکان نزول

آگاهی از زمان و مکان نزول آیات قرآن از اموری است که پژوهشگر می‌تواند در درک مقصود واقعی آیات از آن کمک بگیرد و به این اعتبار می‌توان آن را نیز یکی از قرائن کلام به‌شمار آورد و توجه به آن را در فهم بافت موقعیت آیات لازم دانست.

مفسران سوره دخان را مکی دانسته‌اند (طوسی، د.ت، ج: ۹، ۲۲۳: سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج: ۶، ۲۴). گرچه برخی آیه پانزدهم آن را استثنا کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج: ۴، ۲۶۹: فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج: ۲۷، ۲۰۲). این سوره پنجمین سوره از مجموعه هفتگانه سور حوامیم است که، براساس نظر اکثر محققان، این سوره‌ها در ترتیب نزول به ترتیب مصحف کنونی آمده که شاهدهی بر نزول پیاپی و یکپارچه آنهاست (سیوطی، ۱۴۰۸ق: ۱۱۸-۱۱۹؛ رامیار، ۱۳۶۲ ش: ۶۷۴).

در مورد تاریخ نزول این سوره اختلاف وجود دارد، زیرا برخی نزول آن را، به طور تقریبی، اندکی قبل از هجرت به مدینه می‌دانند (شحاته، ۱۹۷۶م: ۳۶۲؛ حجتی، ۱۳۷۲ش: ۴۰۰). برخی نیز نزول آن را در سال‌های نهم و دهم بعثت تخمین زده‌اند (قرشی، ۱۳۷۵ش، ج: ۱۰، ۶۰).

برخی اندیشمندان معاصر بر این عقیده‌اند که «این سوره به حکم اینکه از سوره‌های مکی است؛ محتوای عمومی آنها یعنی بحث از مبدأ، معاد و قرآن را به نحو کامل دربردارد و آیاتش در این زمینه‌ها آن چنان تنظیم شده است که ضربات کوبنده و بیدارکننده‌ای بر قلب‌های خفته و غافل وارد می‌سازد و آنها را به ایمان و تقوا و حق و عدالت فرا می‌خواند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ج: ۲۱، ۱۴۳؛ زحیلی، ۱۴۲۲ق، ج: ۲۵، ۲۰۴-۲۰۵).

۲-۱-۲. ویژگی‌های گوینده و مخاطب

در ویژگی‌های گوینده این نکته قابل ذکر است که «از آنجا که قرآن کریم، در افاده معنای ظاهری خود، به زبان مردم و روش محاورات عرفی و بر مبنای اصول عقلایی محاوره سخن گفته است، تفسیر قرآن کریم و فهم مدلول ظاهری آیات کریمه نیز باید با توجه به صفات باری تعالی انجام گیرد و معنای ظاهر الفاظ و عبارات، با توجه به اینکه گوینده آن، خدای دانا به همه چیز و منزه از خلاف‌گویی و تزویر است، به دست آید» (بابایی و دیگران، ۱۳۷۹ش: ۱۶۶).

علاوه بر آن ویژگی‌های مخاطب کلام به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم ایراد سخن از اهمیت بسزایی برخوردار است، «زیرا گوینده آگاه به ویژگی‌های مخاطب از سخن خود معانی ناسازگار با آن ویژگی‌ها را اراده نمی‌کند» (همان، ۱۷۱). از این رو، «تعیین مخاطب و توضیح رابطه آن با متن از نظر تمام مفسران در فهم و تأویل متن قرآن و بیان اعجاز آن دارای اهمیت بسیار است» (العموش، ۱۳۸۸ش: ۳۲۹). مخاطبان سوره دخان مشرکانی هستند که به معارف توحیدی و کتاب خدا شک دارند و در مقابل پیام‌ها و آیات الهی عناد و لجاجت می‌ورزند؛ در برابر پیامبر مستکبرانه رفتار کرده و به استهزاء و انکار تعالیم و حیانی او مبادرت می‌کنند.

۳. بافت متن سوره دخان

زبان صرفاً مجموعه‌ای بی‌نظم از آواها و نشانه‌ها نیست، بلکه ساختاری منسجم و شبکه‌ای پیچیده از لایه‌ها و ارتباطات است. بنابراین «هر پاره گفتار یا هر تکه از یک متن از خلال همکاری و پیوستگی چندین سطح متمایز زبانی سازماندهی می‌شود» (فتوحی، ۱۳۹۰ش: ۲۳۷). بررسی بافت متن آیات معاد شامل بررسی بافت محتوایی و بافت ساختاری در سه سطح آوایی، نحوی و دلالی است.

۱-۳. بافت محتوایی

از برجسته‌ترین مضامین سوره دخان معاد است که به روشنی از زندگی پس از مرگ سخن می‌گوید و صحنه‌های قیامت را ترسیم می‌نماید.

از مفاهیم آیات معاد سوره دخان نام‌های متعددی است که برای آن روز بیان شده است که «به جزئیات اوصاف آن روز بزرگ اشاره کرده و هر یک از این نام‌ها چهره‌ای از آن روز را نشان می‌دهد، در هر تو صیفی، معنی مهمی بیان گشته است» (فیض کاشانی، ۱۳۸۳ق، ج ۸: ۳۳۱). در سوره دخان ۴ نام از نام‌های قیامت بیان گردیده است. «یوم الدخان» (آیه ۱۰) که اشاره به دخان از علامت‌های قیامت دارد؛ «یوم البطش» (آیه ۱۶) همان انتقام روز قیامت است که عذابش از هر عذابی سخت‌تر است؛ «یوم الفصل» (آیه ۴۰) که روز فاصله حق از باطل و نیکان از بدکاران است و «اگر آن را یوم الفصل خوانده، بدین جهت است که خدای تعالی در آن روز بین حق و باطل جدایی می‌افکند، محق را از مبطل، و متقی را از مجرم جدا می‌کند» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۷)؛ «یوم لا یغنی مولی عن مولی» (آیه ۴۱) روزی که همه علاقه‌ها بی‌اثرند و تمامی سبب‌های دنیوی از کار می‌افتد (همان).

احتجاج بر معاد و اثبات آن از مفاهیم محتوایی آیات معاد این سوره است. در آیات ۳۸ و ۳۹ (وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ * مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) احتجاج از طریق غایات است. «مضمون این دو آیه شریفه یک حجت برهانی بر ثبوت معاد است، به این بیان که اگر فرض کنیم ماورای این عالم جهان ثابت و دائمی نباشد؛ بلکه خداوند متعال موجوداتی خلق کند و در انتها معدوم نموده، سپس موجوداتی دیگر خلق نموده و معدوم کند و این عمل را پی‌درپی تکرار نماید، کارش بیهوده خواهد بود و کار عبث بر خدا محال است؛ پس عمل او هرچه باشد حق است و غرض صحیحی به دنبال دارد» (همان، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۶).

از دیگر مفاهیمی که در آیات معاد سوره دخان مشاهده می‌گردد؛ اشاره به تردید و انکار معاندان نسبت به جهان آخرت در آیات ۳۴ تا ۴۲ است. «مخاطبان پیامبر افراد لجوجی بودند که در معاد شک و تردید داشته و با قاطعیت می‌گفتند که پس از مرگ زندگی دیگری در میان نیست» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۶). آیات بعد نیز، با اشاره به خلقت حکیمانه آسمان‌ها و زمین، برهانی بر اثبات معاد بیان می‌دارد.

تهدید به عذاب مخالفان وحی و آموزه‌های پیامبر از مفاهیم دیگری است که در آیات مربوط به معاد در سوره دخان به چشم می‌خورد. در سال‌های دعوت آشکار پیامبر، هر روز که بر گسترش و جاذبه آیین اسلام می‌گذشت، برخوردها و موضع‌گیری‌های مخالفان در مبارزه با پیامبر شدت می‌گرفت؛ سخریه و استهزاء، افترا و انکار از روش‌های معاندان در مقابل پیامبر بود. طرفداران باطل در برابر وحی موضع گرفته و با آن مستکبران برخورد می‌کردند. تبیین سرگذشت اقوام گذشته و عذاب آن‌ها در سوره دخان برای عبرت گرفتن این گروه معاند و گمراه بوده و تهدید ایشان به عذاب‌های اخروی در همین راستاست. در آیات ۴۳ تا ۵۰ سوره دخان، جهنم و سرنوشت جهنمیان و آیات ۵۱ تا ۵۷ بهشت و بهشتیان توصیف می‌گردند. در این آیات اشاره می‌گردد که عذاب قیامت برای اهل جهنم هم جسمی و هم روحی است و در مقابل بهشتیان در امنیت کامل و جامع‌اند.

۲-۳. بافت ساختاری

در تحلیل بافت ساختاری متن، ابتدا سطح آوایی، سپس سطوح نحوی و دلالتی تحلیل شده و تناسب آن با بافت موقعیت آیات تبیین می‌گردد.

۱-۲-۳. سطح آوایی

در تحلیل گفتمان ادبی، تحلیل آوایی متون از اهمیت خاصی برخوردار است و ما را در فهم و دریافت پیام آن یاری می‌رساند و اولین گام برای بررسی سطوح زبانی دیگر است. «در حقیقت موسیقی در گفتمان ادبی، صرفاً جنبه زیبا سازی متن را به عهده نداشته و به عنوان یک ابزار هنری به آن نگریسته نمی‌شود، بلکه ابزارهای صوتی در گفتمان ادبی، با تأثیرگذاری بر وجدان و احساسات گیرنده، کارکرد صوت و موسیقی را مشخص می‌کنند و فرستنده باید مخارج کلامش را برحسب مقاصد و اغراض رعایت کند» (الشهری، ۲۰۰۴م: ۱۷۹-۱۷۷).

از جلوه‌های اعجاز ادبی قرآن به ساختار آوایی و ضرباهنگ خاص حروف و واژگان آن برمی‌گردد که به صورت منسجم و در یک شکل ادبی متقن به فهم معانی عمیق این کتاب آسمانی انجامیده است. تحلیل سبک آوایی قرآن کریم ما را در کشف زیبایی‌های آن و فهم تعالیمی که خدای تعالی از طریق وضع موسیقی خاص در قرآن گنجانده است، یاری می‌رساند، چراکه بهره‌گیری از اصوات و الفاظ خاص برای ایجاد موسیقی و تأثیرگذاری هرچه بیشتر بر خواننده است که قرآن کریم از این ویژگی منحصر به فرد در سطح بالایی بهره برده است.

موسیقی کلام قرآن، به سبب جاذبه همگانی‌اش، به عنوان یکی از ابزار مهم تجلی مفاهیم متعالی آن است که تا حد زیادی بر ضرباهنگ کلمات پایانی یا همان فواصل آیات استوار است. فواصل آیات در سوره دخان به یکی از حروف نون و میم و حروف ماقبل آن به یکی از حروف مدی ختم شده است که این مسئله نه تنها به تحریک احساسات مخاطبان انجامیده، بلکه اغراض آیه و سوره را به خوبی تداعی نموده است. فراوانی این دو حرف در آیات بدین صورت است که، در یک چهارم از فواصل سوره دخان، حرف میم و در مابقی حرف نون به کار رفته است. دو حرف نون و میم هر دو از حروف غنه و خیشومی هستند. علاوه بر اینکه قبل از حرف آخر هر یک از آنها، صدای کشیده یاء و واو قرار دارد. با مکتبی که روی این حروف مدی واو و یاء و حروف غنوی نون و میم در کنار هم صورت می‌گیرد؛ زیبایی و انسجام موسیقایی آیات متناسب با معنا تقویت و تحکیم می‌گردد. با توجه به فضای نزول سوره، این همخوانی انتهای آیات با فضای نزول قابل توجه است. صفت تعمق و تدبر در حرف نون (عباس، ۱۹۹۸م: ۱۶۰) و استحکام، قدرت و قاطعیت در حرف میم (همان: ۷۲) نیز این تناسب با مفاهیم آیات را تقویت کرده است. از این جهت، باید اذعان داشت که هر چند فاصله در قرآن، مانند قافیه در شعر، نقش موسیقایی مهمی در پایان هر آیه دارد، اما تنها این نقش را ایفا نمی‌کند، بلکه موجب وضوح و تثبیت معنا نیز می‌شود.

علاوه بر نظام فواصل، کلمات نیز با معنی و آوایی که همراه دارند، موضوع خود را تداعی می‌کنند. هر کدام از حروف الفبا دارای خصوصیات و صفاتی هستند که، با توجه به جایگاه و نحوه تولید حروف، برای آنها در نظر گرفته شده است. قرآن کریم به

نیکوترین وجه از هم‌نشینی این حروف با صفات ویژه در جهت جذب مخاطب و تأثیر عمیق بر جان او بهره برده است. حرف تاء در واژه «فَارْتَقِبْ»، که حرفی مهموس، انفجاری و دارای شدت است به همراه حرف قاف با صفت قلقله و استعلاء و معنای صلابت و سختی (احمد صالح، ۲۰۰۴: ۴۲) و حرف باء با ویژگی ظهور و تجلی (عباس، ۱۹۹۸: ۱۱۱) بر شدت عذاب کافران دلالت می‌کند و در ترکیب «بِدُخَانٍ مُّبِينٍ» حرف دال با صفت جهر و معنای صلابت و سختی که حسن عباس آن را مناسب‌ترین حرف برای ادای مفهوم شدت معرفی می‌کند (همان: ۶۷) همراه با حرف خاء مفخمه که دارای صفت استعلاء است، در کنار دو حرف نون و باء با صفت جهر، شدت تأمل در عذاب و عقوبت الهی را که به‌صورت دود غلیظی آشکارا پدید می‌آید؛ روشن می‌سازد.

حرف طاء در «نَبَطُشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى» که دارای صفت قلقله و استعلاء است همراه با حرف باء با صفت جهر، در کنار حرف شین با صفت نقشی و انتشار (احمد صالح، ۲۰۰۴: ۴۲) بزرگی و شدت روز رستاخیز را می‌رساند. در زبان عربی بیشتر مصادری که معانی آنها بر درشتی یا علو و اتساع دلالت دارند، دارای حرف باء هستند. (عباس، ۱۹۹۷: ۱۰۱-۱۰۲) علامه طباطبایی می‌فرماید: «البطشه با الکبری توصیف می‌شود که چنین توصیفی آن را بطشه‌ای معرفی می‌کند که بزرگ‌تر از آن تصور نمی‌شود و چنین بطشه‌ای بطشه روز قیامت است که عذابش از هر عذابی سخت‌تر است» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۱۸: ۱۳۸). در آیه ۴۳ (إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ) به عذاب‌های جهنمیان و خوراکی‌های جهنم اشاره می‌گردد. «زُقُوم نام گیاهی تلخ و بدبو و بدطعم بوده که در جزیره‌العرب می‌رویده و مشرکان با آن آشنا بودند» (بروسوی، د.ت، ج: ۸: ۴۲۶). واژه زُقُوم با حرف قاف که از حروف مجهوره و شدید است و مصوّت میم که نطق به آن موجب بسته‌شدن دو لب است (انیس، د.ت: ۴۸) این معنا را تداعی می‌کند که گویا میوه این درخت بلع را سخت و با مشکل روبه‌رو می‌گرداند. این سختی با تشدید قاف و کشیدگی مصوّت واو بین قاف و میم شدت می‌یابد.

از دیگر مباحث سطح آوایی بافت متن در تحلیل گفتمان ادبی بررسی هم‌حروفی و هم‌آوایی کلمات است. تکرار تأثیر مهمی در برجسته‌کردن معنا و مفهومی خاص دارد و موجب تشدید احساسات مخاطب می‌گردد. «تکرار بر اندیشه مخاطب اثر گذاشته و علت آن این است که شیء تکراری در اعماق ضمیر ناخودآگاه انسان حک می‌شود، لذا با گذر زمان در ذهن مخاطب تثبیت شده و پذیرفته می‌گردد» (احمد بدوی، ۲۰۰۵: ۱۱۲). «تکرار یکی از عوامل بسیار مهمی است که در ایجاد لحن و نحوه کنش آن بر احوال مخاطب بسیار اثرگذار است. موسیقی درونی برخاسته از تکرار در هجا و حروف و کلمه است که در ایجاد ارتباط و ترغیب یا تحذیر مخاطب در امری خاص واقع می‌شود» (عباسعلی وفایی و دیگران، ۱۳۹۵: ش: ۲).

تکرار حرف نون و مشدد بودن آن در آیه ۱۲ (رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ) با توجه به اینکه نون صوتی است هیجانی که برای ناله، توقع و دردمندی مناسب است، (حسن عباس، ۱۹۹۸: ۱۶۷) دلالت بر شدت فعل و تداوم آن دارد و شدت دردمندی عذاب شدگان و استیصال آنها را می‌رساند؛ همچنین تکرار مصوت الف، به سبب شیوه‌آدا، نشان از اوج اندوه و درد و حسرت است. این تأثیر آوایی در آیه ۵۳ (يَلْبَسُونَ مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتْقَلَبِينَ) که توصیف پاداش بهشتیان است نیز مشاهده می‌گردد. حرف سین مهموس با صفت رخوت در کنار حرف نون که دلالت بر عمق دارد (همان: ۱۶۰) جایگاه و مقام پرهیزکاران را توصیف

نموده و به تأمل در مقام آنها وامی‌دارد. افزون بر اینکه طنین صدای سین، روانی و لطافت القایی این صامت را به جمله می‌بخشد.

تکرار واژه یوم در سوره دخان، برای تبیین نام‌های روز قیامت و ویژگی‌های منحصر به فرد آن صورت گرفته تا در ذهن مخاطب تثبیت گردد و تکرار کلمه «غلی» در آیات ۴۵ و ۴۶ برای تأکید بر عذاب جسمانی سخت و دردناکی است که برای کافران آماده شده است.

یکی از صنایع بدیعی مؤثر در آوا و موسیقی کلام، صنعت ردّ العجز علی الصدر است که «یکی از دو لفظ مکرر یا متجانس یا ملحق به متجانس در آخر فقره و دیگری در اول آن آورده می‌شود» (تفتازانی، ۱۴۲۵ق: ۴۶۶). در آیه ۴۲ (إِلَّا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ) ملاحظه می‌گردد که در ادامه توصیف قیامت با یکی از نام‌های آن (يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَىٰ عَنْ مَوْلَىٰ) با تکرار اشتقاقی به صفت رحمت خداوند اشاره شده است. «مگر کسی که خداوند به او رحم کند که او عزیز و رحیم است. هیچ چیزی نیست که بر او غالب آید تا بتواند از عذاب هرکس که او بخواهد، مانع شود و یا از افاضه خیر بر کسی که او بخواهد، جلوگیری کند» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۱۸۸: ۱۴۷). تکرار اشتقاقی در آیه ۵۹ (فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ) نیز مشاهده می‌گردد. آیه در صدد تبیین این پیام است که «آنان هم‌چنان به شک و تردید خود سرگرم هستند و منتظر عذابی که برای تکذیب‌کنندگان راهی برای فرار از آن نیست؛ پس منتظر آن عذاب باش، هم‌چنان که خود آنان منتظرش هستند» (همان، ۱۳۸۱: ۱۵۱). این نوع تکرار، علاوه بر تأثیر موسیقایی بر آوای آیه، دارای دلالت معنایی نیز بوده و معنای کلمات را در آیات نمایان می‌کند.

۲-۲-۳. سطح نحوی

یکی از مراحل تحلیل ساختاری متن، سطح نحوی آن است که «بررسی ساختمان جمله‌ها، روابط واژه‌ها با هم، شیوه‌های ترکیب واژه‌ها در عبارات و جمله‌ها، نظم و دستورمندی واژگان، تحلیل نقش معنی‌شناسیک واژه در جمله و ... در قلمرو آن قرار می‌گیرد» (فتوحی، ۱۳۹۰ش: ۲۳۸).

از آنجا که اصل در قرآن رعایت لفظ و سیاق معناست، آن‌گاه که مخاطب در تردید و یا منکر است، کلام قرآن سرشار از تأکیدهای گوناگون و مکرر است. تأکید از مهم‌ترین ابزار توجه به معنا با اشکال مختلف است. زیرا هرگاه چیزی مورد تأکید قرار گیرد، آن شیء مورد تأکید و هر آنچه به آن مرتبط است، در جان و قلب شنونده تثبیت می‌شود. موقعیت سوره دخان، که همراه با تردید و عدم باورمندی به معاد از سوی کافران بوده، از جمله انگیزه‌های تأکید در سوره است. تأکیدهای پی‌درپی، به اشکال گوناگون، معانی مورد نظر را چنان در ذهن مخاطب تثبیت می‌کند که امکان هرگونه مخالفت و انکار را از بین می‌برد. «تأکید ابزار فراوانی دارد که مشهورترین آنها عبارتند از: اِنَّ، اَنَّ، لام ابتداء، حروف تنبيه، حروف قسم، تکرار، جمله اسمیه، ضمیر فصل و ...» (هاشمی، ۱۳۶۸ش: ۶۲).

ادات تأکید متعددی در ساختار جملات اسمیه و فعلیه سوره دخان به کار رفته است که هشدار و انذار در آیات را رسانده یا پاداش پرهیزکاران و باورمندان به معاد را تبیین نموده و بر آن تأکید می‌ورزد. در بیان عذاب قطعی کافران، در آیات ۴۳ تا ۵۰ با

ادات تأکید إنّ، جمله اسمیه، تشبیه و مجاز، حصر با ضمیر فصل و معرفه بودن خبر، تأکید بر قطعیت در بازپرسی و حسابرسی دقیق دارد. إنّ و جمله اسمیه در آیه ۵۰ (إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ) که «در ادامه گفتار ملانکه به گناهپیشگان است، عذاب آن‌ها را تأکید و خطاکاری و لغزش آنها در دنیا را اعلام می‌دارد، چون در دنیا به چیزی شک‌وت‌تردید داشتند که امروز آن را با تمام وجود خود لمس می‌کنند» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۹).

إِنَّ جمله اسمیه و مجاز در آیه ۵۱ (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ) تأکید بر جایگاه متقین در بهشت است که باورمند به معاد بوده‌اند و حصر با ضمیر فصل در آیه ۵۷ (ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ) به خاطر تخصیص رستگاری متقین به فضلی است که به آن اشاره نموده و قصر برای رساندن معنای کمال آمده است. در آیه ۴۰ (إِنَّ يَوْمَ الْقَضِيلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ) با تأکیدات إنّ و جمله اسمیه و تأکید اجمعین تصریح می‌دارد که در قیامت صفوف نیکوکاران و بدکاران مشخص می‌گردد و به تحقیق روز جدایی حق از باطل است.

معانی ثانویه جملات یکی از جنبه‌های قابل‌بررسی در بافت متن در سطح نحوی در تحلیل گفتمان ادبی به‌شمار می‌آید. هر جمله می‌تواند دو یا چند معنا داشته باشد و گوینده معمولاً معنایی را انتخاب می‌کند که با هدف و مقصود او هم‌خوانی دارد. در واقع، این قصد گوینده است که معنای خاصی را برجسته می‌کند و بر آن تأکید می‌نماید. به عبارت دیگر «معانی ثانویه همان پیام محوری است که مقصود اصلی گوینده است و معنای ظاهری را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد» (سیالکوتی، ۱۳۶۲ش: ۴۱).

در جملات خبری «گاهی جمله برای معنایی غیر از آگاه‌سازی مخاطب به کار رفته و معنای دیگری استنباط می‌شود و سخن‌شناسان، با ذوق متناسب با مقتضای حال، مفاهیم جدیدی از این جمله دریافت می‌کنند» (خطیب قزوینی، دت، ج ۱: ۱۱۲). در آیه شریفه ۳۹ (و لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) «جمله اسمیه و خبریه بعد از آیات اثبات معاد در معنای توبیخ کافران به نادانی آمده است» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۷) و در آیه ۵۹ (فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُّرْتَقِبُونَ)، از باب استهزاء، کافران را منتظر عذاب ترسیم نموده است» (همان، ج ۱۸: ۱۵۱).

در جملات انشایی امری نیز «گاهی جمله در معنای اولیه طلب حصول فعل با برتری جویی یعنی وجوب به کار می‌رود؛ لکن جملات امری در معنای ثانوی متناسب با هدف گوینده و موقعیت کلام کاربرد فراوانی دارد که مورد توجه بلاغت و زبان‌شناسی است» (تفتازانی، ۱۴۲۵ق: ۱۳۹). فعل امر در آیه ۳۶ (فَاتُوا بِآبَائِنَا إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) در ادامه کلام منکران معاد است و خطاب‌شان به رسول خدا و مؤمنان است که تعجیز مخاطب را در زنده کردن مردگان در نظر داشتند.

فعل امر در آیه ۱۰ (فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ) «در معنای تهدید به عذابی است که از هرسو مردم را فرامی‌گیرد» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۲۷). در آیه ۴۹ (ذُوقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ) در معنای تهکم و استهزاء است. (قرشی، ۱۳۷۵ش: ۱۱۰/۸۹) در حقیقت بعد از این همه عذاب‌های دردناک جسمانی، مجازات جانکاه روحی آنها شروع می‌شود؛ علامه طباطبایی در تفسیر آیه چنین می‌نویسد: «این جمله خطاب به گناه‌کاری است که در حال چشیدن عذاب‌های پی‌درپی است. اگر او را عزیز و کریم خطاب نمود، با اینکه او در نهایت ذلت و پستی و ملامت است؛ در حقیقت نوعی استهزاء نسبت به او است تا عذابش شدیدتر گردد. چون این‌گونه افراد در دنیا برای خود عزت و کرامتی قائل هستند که به هیچ‌وجه حاضر نیستند از آن عزت و

کرامت موهوم دست بردارند» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۸). زرکشی می‌گوید: «با استناد به سیاق حاکم بر آیه، همانا فرد مخاطب در این آیه، فردی ذلیل و حقیر است» (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۲۰۰).

۳-۲-۳. سطح دلالی

در سطح دلالی صور بیانی تشبیه، مجاز، کنایه؛ همچنین صنایع بدیعی مانند تضاد، مقابله و مانند آنها بررسی می‌گردد. «زبان برای بیان مقصود فرستنده در تمامی سطوح زبانی دارای مواضعی از جمله سطح دلالی است. گاهی اوقات فرستنده با در نظر گرفتن گفتمان متنا سب با بافت موقعیت به مقصود خود اشاره می‌کند تا از این طریق معنایی تولید شود که گفتمان به آن نیاز دارد و گیرنده پیام متوجه آن می‌گردد» (شهری، ۲۰۰۴م: ۳۶۷). در حقیقت گوینده به جای بیان مستقیم و با توجه به موقعیت، با تصویرپردازی و به صورت غیرمستقیم، سعی در القای پیام خود دارد. چنین کاری ارزش ادبی متن را بالا می‌برد، زیرا این روش مخاطب را به فکر وامی‌دارد تا به مقصود گوینده پی ببرد و این اندیشیدن در جذب پیام بسیار مؤثرتر از گفتمان مستقیم است.

از آنجا که قرآن کریم، برای توضیح و تبیین امور معنوی و ذهنی، امر حسی را ترجیح می‌دهد و حس از ابزار برگزیده در قرآن است، تشبیه را برمی‌گزیند. «به تصویر کشیدن از ابزار برگزیده در اسلوب قرآنی است که با صورت محسوس از معنای ذهنی تعبیر می‌کند» (سید قطب، ۱۴۱۵ق: ۲۲). بنابراین یکی از نکات مهم، در تشبیهات قرآنی، توضیح امور معنوی و عقلی با امور محسوس است که مخاطب و عواطفش را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از این رو، «هدف از تشبیه در قرآن تأثیر بر عاطفه است که به امری ترغیب و از موضوعی بیم می‌دهد» (همان، ۱۹۳).

بارزترین تصویر سازی در سوره دخان در آیات ۴۳-۴۶ (إِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ * طَعَامُ الْأَثِيمِ * كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ * كَغَلِي الْحَمِيمِ) است، در جایی که بیان عذاب جسمی منکران را تبیین می‌نماید و، برای محسوس شدنش، آن را به مس مذاب و غلیان آب جوش تشبیه می‌کند. یعنی هنگامی که رقوم وارد شکم‌های اهل جهنم شد، مانند آب جوش که با شدت حرارت داده شده باشد در شکم‌شان می‌جوشد. (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲۲: ۳۱۸؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵: ۱۰۳)

از کاربردهای مجازی واژگان در سوره دخان می‌توان به استعمال فعل «صَبُّوا» در آیه ۴۸ (ثُمَّ صَبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ) اشاره نمود که استعاره محسوس از معقول است تا تهدید ترسناک‌تر و مهیب‌تر به نظر برسد و این استعاره مطلب را بلیغ‌تر به مخاطب می‌رساند (زمخشری، ۷ و ۱۴: ۴ و ۲۸۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷: ۶۶۳). به این ترتیب هم از درون می‌سوزند و هم از بیرون تمام وجودشان را آتش فرا می‌گیرد. این تناسب آوایی و معنایی کلمه با سیاق آیه و سوره در مورد واژه «دُقُّ» در آیه ۴۹ (دُقُّ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ) نیز نمایان است. ذق مستعار از احساس است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵: ۳۱۶) و ابتلا و گرفتار شدن گناهکاران در عذاب شدید را ترسیم می‌نماید. «این استعاره بلیغ‌تر و قوی‌تر برای تبیین عذاب آنها است؛ مانند آنکه طعمش را در دهان چشیده و احساس می‌کنند» (قرشی، ۱۳۷۵ش، ج ۱۰: ۹۰) به همین جهت از تحمّ عذاب تعبیر به چشیدن کرد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۴۸).

همچنین کاربرد واژه آمین در آیه شریفه ۵۱ (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ)، که برای تبیین جایگاه متقین و بهشتیان است، از باب مجاز عقلی است. «امین به معنای آمن و ساکن است و امنیت بزرگ‌ترین شرط مطلوب بودن مکان است، زیرا ساکن اولین چیزی که می‌طلبد، امنیت و سالم ماندن از سختی‌ها و ترس‌هاست» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۲۸۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷: ۶۶۵؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵: ۳۴۰). واژه ارتقب در آیه ۱۰ (فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ) کنایه از نزدیک‌بودن زمان وقوع فعل است. «فعل به‌منظور مبالغه در نزدیکی و قطعیت وقوع عذاب در باب افتعال آمده است و، با قرار گرفتن در سیاق افتعال، شدت و قوت بیشتری را نمایان می‌سازد» (السامری، ۱۴۳۰ق: ۲۳۲).

بررسی تقابل‌های واژگانی از دیگر مباحث تحلیل بافت متن در سطح دلالی است. تقابل از محسنات لفظی توجه مخاطب را به کلام جلب کرده و در تصویرسازی متن تأثیرگذار است. نمونه این تقابل که، علاوه بر بیان ارتباط بین کلمات، بر رساندن معنا نیز تأکید دارد، در آیه ۸ مشاهده می‌گردد؛ «دو صفت «یُحْيِي و يُمِيتُ» از خصوصی‌ترین صفات خداوند متعال و از شئون تدبیر الهی است که ذکر آن دو نوعی زمینه‌چینی برای انذار به معاد است که در آیات بعدی می‌آید» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸: ۱۳۴).

نتیجه

تردید در وحی و حقانیت قرآن و انکار معاد و مخالفت با پیامبر از جانب مشرکان مکه به‌عنوان بافت موقعیت موجب شده است تا خداوند متعال در سوره دخان با ابزارهای زبانی و ادبی به تبیین حقانیت قرآن و اثبات معاد پرداخته و ایشان را به جهت لجاجت و عناد و مخالفت با کلام وحی و عدم باورمندی به معاد به عذاب‌های دنیوی و اخروی انذار داده و جایگاه منکران و متقیان را در عالم آخرت به تصویر کشاند. در این راستا می‌توان گفت:

۱. سطح آوایی و موسیقی ناشی از فواصل آیات، صفات حروف، تکرار حروف و کلمات در آیات، نشان می‌دهد که شک‌وت‌تردید و بی‌توجهی مخاطب نسبت به قیامت موجب گردیده تا ابزارهای ادبی، از جمله موسیقی، جهت جلب توجه مخاطب، تحریک احساسات و برانگیختن او به خدمت گرفته شود، زیرا زیبایی ناشی از موسیقی در جلب توجه مخاطب و اثرگذاری بر او بسیار مؤثر است و تأثیر بسزایی در برجسته‌کردن معنا و مفهوم و ایجاد ارتباط و ترغیب و تحذیر مخاطب دارد.

۲. در سطح نحوی، اسلوب تأکید و جملات خبری و انشایی متناسب با بافت موقعیت در جهت تثبیت معانی موردنظر گوینده و اثبات بعث و قیامت، توبیخ و تهدید و استهزاء ایشان به ادعاها و تردید و انکارشان است و نشانگر تناسب جملات با موقعیت مخاطبانی است که باورمند به معاد نبوده و در پی انکار آن بوده‌اند.

۳. در سطح دلالی با بهره‌گیری از تصویرپردازی، به القای پیام پرداخته و مخاطب را تحت تأثیر قرار می‌دهد. تصویرسازی با تشبیه، مجاز و تضاد از عذاب‌ها و نعمات در آخرت موجب گردیده که مخاطب خود را کاملاً در آن فضا مشاهده کرده و، با کمترین کلام، بیشترین معنا را دریافت نماید. از آنجا که پیام اصلی سوره دخان انذار به افرادی است که در حقیقت وحی تردید داشته و حاضر به اندیشیدن و پذیرفتن آیات الهی نبودند؛ سوره دارای تصاویر ادبی برای القای این مفهوم است. در این حالت است که مخاطبان وارد فضای موردنظر شده، مفاهیم را بهتر درک نموده و با آن مأنوس می‌شوند.

منابع

قرآن کریم

- ألوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- آیتی، محمد ابراهیم، (۱۳۶۹ش)، تاریخ پیامبر اسلام، تهران، دانشگاه تهران.
- ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۴۰۹ق)، أسد الغابة، بیروت، دار الفکر.
- ابن سعد، محمد، (۱۴۱۰ق)، الطبقات الكبرى، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمداطاهر، (۱۴۲۰ق)، التحریر والتنویر، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن هشام، عبدالملک، (د.ت)، السیرة النبویة، بیروت، دار المعرفة.
- احمد بدوی، احمد، (۲۰۰۵م)، من بلاغة القرآن، انتشارات نهضة مصر.
- انیس، ابراهیم، (د.ت)، الأصوات اللغویة، قاهره: مكتبة نهضة مصر.
- بابایی، علی اکبر و دیگران، (۱۳۷۹ش)، روش شناسی تفسیر قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸ق)، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر، (۱۴۲۷ق)، نظم الذرر فی تناسب الآیات والسور، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- تاجیک، محمدرضا، (۱۳۷۹ش)، گفتمان و تحلیل گفتمانی، چ ۱، تهران، انتشارات فرهنگ گفتمان.
- تفتازانی، سعدالدین، (۱۴۲۵ق)، شرح المختصر، تهران، نشر اسماعیلیان.
- حقی بروسی، اسماعیل بن مصطفی، (د.ت)، تفسیر روح البیان، بیروت، دار الفکر.
- حجتی، محمداقرا، (۱۳۷۲ش)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، چ ۶، تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی تهران.
- حنفی، حسن، (۱۴۲۳ق)، «تحلیل الخطاب»، العدد ۱۶، مجلة قضايا اسلامیة معاصرة، بیروت، الفلاح للنشر و التوزیع.
- خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمن، (د.ت)، الإيضاح فی علوم البلاغة المعانی والبیان والبديع، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- رامیار، محمود، (۱۳۶۲ش)، تاریخ قرآن، چ ۲، تهران، امیرکبیر.
- رجبی، محمود، (۱۳۸۳ش)، روش تفسیر قرآن، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- زحیلی، وهبة، (۱۴۲۲ق)، التفسیر الوسیط، دمشق، دار الفکر.
- زرکشی، محمد، (۱۴۱۰ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دار المعرفة.
- زمخشري، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، بیروت، دار الکتب العربی.
- السامری، فاضل صالح، (۱۴۳۰ق)، من اسرار البیان القرآنی، بیروت، دار الفکر.
- سید قطب، ابراهیم حسین، (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، بیروت، دار الشروق.
- سید قطب، ابراهیم حسین، (۱۴۱۵ق)، التصوير الفني فی القرآن، بیروت، دار الشروق.
- سیالکوتی، عبدالحکیم، (۱۳۶۲ش)، حاشیة السیالکوتی علی کتاب المطول، قم، منشورات الرضی.
- سیدی، سید حسین، (۱۴۰۱ش)، نظریة متن در تمدن اسلامی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.

- سیدی، سید حسین، (۱۳۹۰ش)، زیباشناسی آیات قرآن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۰۸ق)، تناسق الدرر فی تناسب السور، بیروت، چاپ عبدالله محمد درویش.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۰۴)، الذر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۱۶ق)، الإلتقان فی علوم القرآن، بیروت، دار الفکر.
- شحاته، عبدالله محمود، (۱۹۷۶م)، أهداف کل سورة ومقاصدها فی القرآن الکریم، مصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- شرشار، عبدالقادر، (۲۰۰۶م)، تحلیل الخطاب الأدبی وقضايا النص، دمشق، اتحاد الكتاب العرب.
- الشهري، عبدالهادی بن ظافر، (۲۰۰۴م)، استراتيجيات الخطاب مقارنة لغوية تداولية، ج ۱، بیروت، دار الكتاب الجديدة المتحدة.
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر، (د.ت)، تاریخ الأمم والملوک، بیروت.
- طوسی، محمد بن حسن، (د.ت)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- عباس، حسن، (۱۹۹۸م)، خصائص الحروف العربية ومعانيها، منشورات اتحاد الكتاب العرب.
- عزندانلو، حمید، (۱۳۸۰ش)، گفتمان و جامعه، تهران، نشر نی.
- العک، خالد عبدالرحمن، (۱۴۲۴ق)، تسهیل الوصول إلى معرفة اسباب النزول، بیروت، دار المعرفة.
- علوی مقدم، مهیار، (۱۳۷۷ش)، نظریه های نقد ادبی معاصر، تهران، انتشارات سمت.
- العموش، خلود، گفتمان قرآن: بررسی زبان شناختی پیوند متن و بافت قرآن، (مطالعه موردی سورة بقره)، مترجم: سیدحسین سیدی، تهران، سخن.
- فرکلاف، نورمن، (۱۳۷۹ش)، تحلیل انتقادی گفتمان، مترجم: فاطمه شایسته پیران و دیگران، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها.
- فتوحی، محمود، (۱۳۹۰ش)، سبک شناسی: نظریه ها، رویکردها و روش ها، تهران، سخن.
- فضل، صلاح، (۱۹۹۲م)، بلاغة الخطاب وعلم النص، کویت، عالم العرفة.
- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- فیض کاشانی، محسن، (۱۳۸۳ق)، المحجّة البیضاء فی تهذیب الأحياء، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۵ش)، تفسیر أحسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش)، تفسیر القمی، قم، دار الكتاب.
- مراغی، محمد مصطفی، (د.ت)، تفسیر المراغی، بیروت، دار الفکر.
- مسعودی، عبدالهادی، (۱۳۹۶ش)، تفسیر روای جامع: مبانی، منابع و روش، ج ۳، قم، مؤسسه علمی - فرهنگی دار الحدیث.
- مقریزی، احمد بن علی، (۱۴۲۰ق)، إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع، بیروت، دار الكتاب العربية.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۷۱ش)، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامية.
- هاشمی، احمد، (۱۳۶۸ش)، جواهر البلاغة فی المعانی والبیان والبدیع، قم، مؤسسه مطبوعات دینی.

واحدی نیشابوری، علی بن احمد، (۱۹۹۱م)، أسباب النزول، بیروت، دار ومکتبة الهلال.
وفایی، عباسعلی و مانا اخلاقی، (۱۳۹۵ش)، «تأثیر واج در القای مفاهیم با تأکید بر زبان تعلیمی»، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، س ۸، ش ۲۹.

References

Holy Quran

- Abbas. Hassan, (1998), *Characteristics of Arabic letters and their meanings*, Ittihad al-Kitab al-Arab leaflets. [In Arabic]
- Ahmad Badawi. Ahmad, (2005), *Men Balaghah al-Qur'an*, Nahda Misr Publications. [In Arabic]
- Al-Ak. Khalid Abd al-Rahman, (2003), *Facilit al-Ararchih al-Marafah al-Saab al-Nuzul*, Beirut, Daral al-Marafaht. [In Arabic]
- Al-Amoush. Khlood, *Quran discourse: Linguistic investigation of the link between the text and the context of the Quran (Case study of Surah Baqarah)*, Translated by Seyed Hosein Seyed, Tehran, Sokhn Publications. [In Persian]
- Alavi Moghadam. Mahyar, (1998), *Theories of Contemporary Literary Criticism*, Tehran, Samt Publications. [In Persian]
- Alousi. Mahmoud bin Abdullah, (1994), *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azeem and Al-Saba al-Mathani*, Beirut, Dar al-Katb al-Alamiya. [In Arabic]
- Anis. Ibrahim, (nd), *The linguistic sounds*, Cairo, Nahda School of Egypt. [In Arabic]
- Ayati. Mohammad Ebrahim, (1990), *History of the Prophet of Islam*, Tehran University Publishing. [In Persian]
- Azdanlou. Hamid, (2001), *Discourse and Society*, Tehran, Ney Publishing. [In Persian]
- Babaei. Ali Akbar and others, (2000), *Methodology of Qur'an Interpretation*, Qom, Hozwa and University Research Center. [In Persian]
- Baqā'i. Ibrahim bin Omar, (2006), *Nazm al-Darr in accordance with the verses and surahs*, Beirut, Dar al-Kutb al-Alamiya. [In Arabic]
- Beyzawi. Abdullah bin Umar, (1997), *Anwar al-Tanzil and Asrar al-Tawil*, Beirut, Dar Ihya al-Tarath al-Arabi. [In Arabic]
- Faiz Kashani. Mohsen, (1963), *Al-Muhajjah al-Baida fi Tahdhib al-Ahiya*, Qom, Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Fakhr Razi. Muhammad Ibn Umar, (1999), *Al-Tafsir al-Kabir*, Beirut, Dar Ihya Al-Tarath al-Arabi. [In Arabic]
- Farklaf. Norman, (2000), *Critical Analysis of Discourse*, Translated by Fatemeh Shaista Piran and others, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Center for Media Studies and Research. [In Persian]
- Fatuhi. Mahmoud, (2010), *Stylology: theories, approaches and methods*, Tehran, Sokhon Publishing. [In Persian]
- Fazl. Salah. (1992), *Rhetoric of Al-Khattab and Science of Text*, Kuwait, Alam Al-Arafa. [In Arabic]
- Hanafi. Hassan, (2002), "Analysis of Al-Khattab", Beirut, Al-Falah Llanshar and Al-Tawzee Magazine of *Contemporary Islamic*, Issues, Issue 19. [In Arabic]
- Haqi Brosavi. Ismail bin Mustafa, (nd), *Tafsir Ruh al-Bayan*, Beirut, Dar al-Fekr. [In Arabic]

- Hashemi. Ahmad, (1989), *Jawaharlal-Balagheh fi al-Ma'ani wa al-Bayan wa al-Badi'i*, Qom, Religious Press Institute. [In Arabic]
- Hojjati. Mohammad Baqer, (1993), *Research on the history of the Holy Quran*, 6th edition, Tehran, Tehran Islamic Culture and Publishing Office. [In Persian]
- Ibn Ashur. Muhammad Tahir, (1999), *Tahrir wa al-Tanweer*, Beirut, Al-Tarikh Al-Arabi Foundation. [In Arabic]
- Ibn Athir. Ali Ibn Muhammad, (1988), *Asdal Ghabah*, Beirut, Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Hisham. Abd al-Malik, (nd), *Al-Sirah al-Nabawiyyah*, Beirut, Dar al-Marefa. [In Arabic]
- Ibn Saad. Muhammad, (1989), *Tabaqat al-Kubari*, Beirut, Dar al-Katb al-Alamiya. [In Arabic]
- Khatib Qazvini. Muhammad bin Abd al-Rahman, (nd), *Al-Ijdafi fi Ulum al-Balagha Al-Ma'ani Wal-Bayan Wal-Badi'*, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- Makarem Shirazi. Nasser and others, (1992), *Tafsir Nazhan*, Tehran, Dar al-Katb al-Islamiya. [In Persian]
- Maqrizi. Ahmad bin Ali, (1999), *Imta'a al-Isma'a Bama l'Nabi min al-Hadal wa al-Mafal wa al-Hafda wa al-Muta'a*, Beirut, Dar al-Katb al-Arabiya. [In Arabic]
- Maraghi. Mohammad Mustafa, (nd), *Tafsir al-Maraghi*, Beirut, Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Masoudi. Abdul Hadi, (2016), *Comprehensive Narrative Interpretation: Basics, Sources and Method*, 3rd edition, Qom, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Persian]
- Qomi. Ali Ibn Ibrahim, (1984), *Tafsir al-Qami*, Qom, Darul Kitab. [In Arabic]
- Qurashi. Ali Akbar, (1996), *Tafsir Ahsan al-Hadith*, Tehran, Baath Foundation. [In Arabic]
- Rajabi. Mahmoud, (2004), *The method of interpretation of the Qur'an*, Qom, Hozva and University Research Institute. [In Persian]
- Ramyar. Mahmoud, (1983), *History of the Qur'an*, Tehran, Amirkabir Publishing House, second edition [In Persian]
- Al-Samaraei. Fazel Saleh, (2008), *From The secrets of Al Bayan al-Qur'an*, Beirut, Dar al-Fekr. [In Arabic]
- seyedi. seyed hosein, (2011), *zibashenasi ayat gharan*, Qom: pajooshgah alum ve fareang eslami. [In Persian]
- seyedi. seyed hosein, (2022), *nazarieh motan dar tamdan eslami*, moshehad, entesharat daneshgah fardosi. [In Persian]
- Seyyed Qutb. Ibrahim Hossein, (1994), *eltasvir elfeni fi elgharan*, Beirut, darolsharvagh. [In Arabic]
- Seyyed Qutb. Ibrahim Hossein, (2004), *In the shadows of the Qur'an*, Beirut, Dar al-Shoroq. [In Arabic]
- Sharshar. Abdul Qadir, (2006), *Analyzing Al-Khattab Al-Adbi and Qadaya al-Nas*, Damascus, Ittihad al-Katab al-Arab. [In Arabic]
- Al-Shahri. Abd al-Hadi bin Zafar, (2004), *Al-Khattab Strategies of Conventional Linguistic Approach*, Beirut, Dar al-Kitab Al-Jadidah Al-Muhammads, first edition. [In Arabic]
- Shehate. Abdullah Mahmoud, (1976), *The objectives of the entire chapter and the purposes of the Holy Qur'an*, Egypt, Al-Masriyya Al-Aama for the Book. [In Arabic]
- Sialkoti. Abdolhakim, (1983), *hashie elesialkoti ali ketab olmotaval*, Qom, monashorat elerezi. [In Arabic]
- Siyuti. Abd al-Rahman bin Abi Bakr, (1983), *eladderolmonsur fi eltafsir balmaasoor*, Qom,

- ketabkhaneh amomi hozrat ayat ollah morashi najafi. [In Arabic]
Siyuti. Abd al-Rahman bin Abi Bakr, (1987), *Tanasaq al-Darr fi Tasrat al-Sur*, Beirut, Abdullah Mohammad Darwish. [In Arabic]
Siyuti. Abd al-Rahman bin Abi Bakr, (1995), *elettaghan fi alum elgharan*, Beirut, dar-al-fekr. [In Arabic]
Tabari. Muhammad bin Jarir, (nd), *Tarikh al-Anhum and al-Muluk*, Beirut. [In Arabic]
Tabarsi. Fazl bin Hassan, (1993), *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, Tehran, Nasser Khosrow. [In Arabic]
Tabatabaei. Muhammad Hossein, (1970), *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Beirut. [In Arabic]
Taftazani. Saad al-Din. (2004), *Sharh al-Mukhatsar*, Tehran, Ismailian Publishing House. [In Arabic]
Tajik. Mohammad Reza, (2000), *Discourse and Discourse Analysis*, first edition, Tehran, Farhang Gadman Publications. [In Persian]
Tousi. Muhammad bin Hassan, (nd), *al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an*, Beirut, Dar Ihya Al-Tarath al-Arabi. [In Arabic]
Wafaei. Abbas Ali and Mana Akhlik, (2015), "Effect of Phoneme in Inducing Concepts with Emphasis on Educational Language", *Journal of Educational Literature of Islamic Azad University, Dehaghan Branch*, Year 8, Number 29. [In Persian]
Wahidi Neishabouri. Ali bin Ahmed, (1991), *Asb al-Nuzul*, Beirut, Dar and Al-Hilal School. [In Arabic]
Zaheili. Wahba, (2001), *al-Tafsir al-Wasit*, Damascus, Dar al-Fikr. [In Arabic]
Zamakhshari. Mahmoud bin Umar, (1986), *Al-Kashaf on the facts of the mystery of Al-Tanzil and Ayun Al-Aghawil in the aspects of interpretation*, Beirut, Dar Al-Katab Al-Arabi. [In Arabic]
Zarakshi. Muhammad, (1989), *al-Borhan fi Ulum al-Qur'an*, Beirut, Daral al-Marafa. [In Arabic]

